

Djevelens kapellan?

- Charles Darwins religiøse tanker

Av Jostein Andreassen

"Du bryr deg ikke om noe annet enn jakt, hunder og rottefangst, og du kommer til å bli en skam både for deg selv og din egen familie!"

Denne skyllebøtta fikk Charles Darwin høre av sin far som ung gutt, og utvilsomt forteller den mye om dem begge. Kanskje er ordene det beste eksempel på faderlig kortsynthet som verdenshistorien har bevart. Men Darwin, som nevner episoden i sin selvbiografi, føyer til: "Min far, som var det mest godhjertede menneske jeg noensinne har kjent og hvis minne jeg elsker av hele mitt hjerte, må ha vært svært opprørt og en smule urettferdig da han brukte slike ord."

Charles Robert Darwin ble født i den lille byen Shrewsbury i England 12. februar 1809, for øvrig samme dag som Abraham Lincoln. Faren var en velrenommert og rik lege, og hans mor, som døde allerede da Charles var 8 år, var datter av en berømt porselensfabrikant. Hun kom fra en unitarisk tradisjon – et religiøst samfunn som forkaster treenigheten – og tok med seg sine 6 barn til gudstjeneste i menighetens stedlige kapell. Darwin forteller senere at faren var "en fritenker i religiøse saker" 2), men siden han var et nominelt medlem av Church of England, var barna døpt og fikk også tilknytning der etter at moren falt fra.

Gutten vokste opp i landlige omgivelser på den flotte eiendommen "The Mount", like ved elva Severn, nokså dominert av sine eldre søstre og av en svært egenrådig far. Kanskje var det derfor at det morsomste Charles visste, var å streife rundt i naturen og kikke på alt som fantes der:

"Samlermanien, som gjør et menneske til en systematisk naturforsker, kunstelsker eller gjerrignark, var meget sterk hos meg og tydelig medfødt."

"Null og niks"

Fra 1818-25 gikk Charles på en privatskole på hjemstedet. Men han vantrivdes sterkt. Undervisningen besto for det meste av pugging av de gamle klassikere: "Som undervisningsanstalt var skolen absolutt null og nix for meg," skriver han. Aller best var det om Darwin kunne ri de drøye 30 kilometrene til godset "Maer Hall", hvor moren kom fra, og hvor hans onkel Josiah regjerte på romslig og vennlig vis. Døtrene hans var sjarmerende – Darwin ble siden gift med en av dem - og for så vel den unge mannen som for husets herre var raphønsjakta om høsten verdens viktigste begivenhet.

På denne tiden innrettet han også et lite kjemisk laboratorium i redskapsboden sammen med sin vennlige og fem år eldre bror Erasmus, hvor de ofte holdt på til langt på natt. Da kameratene fikk høre om dette, gav de Charles kallenavnet "Gass". Men rektor Butler kalte ham inn på kontoret, skjelte ham ut for å kaste bort tiden på tøys og kalte ham en "poco curante" – en som bare er interessert i bagateller.

Men rektoren skulle bare ha visst – i ettertid skriver nemlig Darwin at forsøkene sammen med broren "var den beste delen av min undervisning, idet den gav meg innblikk i hva som menes med eksperimentell vitenskap."

Edinburgh

16 år gammel sendte faren ham i brorens fotspor til Edinburgh for å studere medisin. Men begge tok student-tilværelsen meget lett – de visste nok litt for godt at arven de hadde i vente, var så stor at de aldri ville behøve å opprette noen legepraksis. Dessuten var de fleste forelesningene ifølge Darwin så dødsens kjedelige at han fikk fullstendig avsmak på hele greia. Blod tålte han heller ikke å se: "Jeg besøkte to ganger operasjonssalen ved sykehuset i Edinburgh og så to lite vellykkede operasjoner, en av dem på et barn, men jeg rømte av gårde før de var ferdige." Dette var før kloroformens velsignede dager, og tanken på de to stakkars pasientene hjemsøkte ham i flere år.

Under oppholdet i Skottland kom Darwin i kontakt med andre som pleide naturvitenskapen, særlig Robert Grant, som siden ble professor ved Universitetet i London. Det var han som introduserte Darwin for Lamarcks utviklingslære, uten at det gjorde noe inntrykk på ham. I denne tiden leste han også gjennom sin poetiske lege-bestefar Erasmus Darwins berømte bok "Zoonomia", som foregriper utviklingstanken. Men heller ikke denne fikk noen betydning – "without producing any effect on me", skriver Darwin i selvbiografien.

Grant satte også legestudenten inn i zoologisk havforskning, og i begynnelsen av 1826 holdt Darwin et par mindre foredrag i vitenskapsselskapet "The Plinian Society", bl.a. et om mosdyr og som avslørte et allerede veltrent øye for naturens små detaljer.

Men kanskje ble det sendt signaler hjem som familien ikke likte, for snart kom det brev fra en noe bekymret storesøster Caroline: "Kjære Charles, jeg håper du leser bibelen, ikke bare fordi du synes det er galt ikke å gjøre det, men fordi du ønsker å lære hva som er nødvendig for å gå til himmelen etter at du er død." Hun antar at han ennå ikke føler seg beredt til å motta nattverden.

14 dager senere svarer Darwin fromt at han har prøvd å følge rådet hennes og sier at han foretrekker evangeliene: "Vet du hvilket av dem som vanligvis regnes som det beste?" Av og til går han til gudstjeneste og forteller hvor lettet han ble da prekenen ikke varte i mer enn 20 min. 3)

Cambridge

Etter to år i Edinburgh foreslo faren, som hadde oppfattet Darwins manglende interesse for legeyrket, at han heller burde ta fatt på teologi-studiet. Utvilsomt var dette av frykt for at sønnen skulle bli et nytt eksempel på "de dagdrivende sportsmenn i engelsk overklasse", og egentlig hadde en slik utvikling vært nokså sannsynlig, forteller Darwin lakonisk i ettertid. Den unge mannen bad om litt tid til å tenke over saken. Han hadde egentlig ikke noe imot å bli prest på ute landet - det var nok av eksempler på at det lot seg fint kombinere med naturstudier. Men først ville han studere "Parson on the Creed" og andre teologiske bøker for å se om han kunne bekjenne seg til den engelske kirkes læresetninger. Det kunne han: "På den tiden hadde jeg ingen tvil om at hvert ord i Bibelen var bokstavelig sant." 4)

Dermed fulgte 3 år med teologistudier i Cambridge. Ofte avpasset han sine hverdagslige spaserturer slik at han fikk høre korsangen i King`s College-kapellet. Denne likte den unge mannen så godt at han noen ganger leide inn korguttene til å komme hjem og synges for

seg! Men som før tok han lett på studiene. På slutten gjorde han imidlertid et skikkelig skippertak og gikk ut med det 10. beste eksamensresultat av 178 kandidater. 5)

Legesønnen var nå blitt "Bachelor" i teologi. Om bare ett år ville han være ferdig utdannet, kunne søke "Holy Orders" og se seg om etter en høvelig prestegård ute på landet et sted. Men som vi vet - akkurat sånn gikk det ikke.

Billefangeren

Oppholdet i Cambridge ble på alle måter en lykkelig tid for Darwin: "Det fantes ingenting jeg gjorde med større iver enn å samle biller," skriver han i sin selvbiografi, og fortsetter: "Men en sak fikk større innflytelse på hele min karriere enn noen annen. Det var mitt vennskap med professor Henslow."

Presten John Stevens Henslow var professor i botanikk og siden i mineralogi. Han var et enestående menneske og en hengiven kristen. "He is quite the most perfect man I ever met with", sier Darwin. Han så de evnene studenten hadde, tok ansvaret for det studieåret som gjenstod og lærte ham opp på alle måter. Snart hadde Darwin fått tilnavnet "Han som spaserer med Henslow". Noen år senere var ironisk nok rollene byttet om, og professoren ble for sin del kjent som "Han som korresponderer med Darwin".

Henslow, "som kjente alle sider ved naturhistorien", gav sin elev viktige bøker i hånden som oppdageren Humboldts reisebeskrivelse og den store astronomen Herschels naturfilosofi. Begge gjorde et dypt inntrykk. Siden overtalte han Darwin til å studere geologi, de to planla nemlig en tur til Tenerife sammen, og Darwin prøvde å lære seg spansk – et språk som ifølge ham selv var "intensely stupid". "Jeg snakker, tenker og drømmer om Kanarieøyene, min entusiasme er så stor at jeg knapt kan sitte stille på stolen," skriver han til sin søster. Men ingenting av alt dette ble noe av - bare en ukes feltkurs i Wales med Henslows venn, den kjente geologen og presten Adam Sedgwick, som for øvrig siden skulle hudflette Darwin for hans bok "Om artenes opprinnelse".

Da han kom hjem, den 29. august 1831, etter to ukers lykkelig høstjakt på Maer, lå et brev fra Henslow og ventet. Det var det *store* tilbudet: "Kaptein Fitzroy på seilskuta "Beagle" trenger assistanse av en ung naturforsker på sin jordomseiling," stod det.

Verdensomseilingen

Det vil her føre alt for langt å fortelle om den 22-årige teologistudentens opplevelser de neste 5 årene. Men hans enestående reisebeskrivelse anbefales. "HMS Beagle" – på norsk "Sporhunden", var utsendt av det britiske admiraltetet for bl.a. å kartlegge ukjente farvann.

Det var en særdeles velutstyrt og opprustet skute som satte ut like før nyttår 1831 fra flåtehavnen Devonport ved Plymouth, helt i sørvest, med 74 personer om bord – utrolig mange på en bark som bare målte 90 X 25 fot, altså drøye 27 X 7 meter. 6)

Allerede ute i Biscayabukta viste det seg at naturforskeren om bord led vondt av sjøsyke, noe som fortsatte på hele turen. "Jeg hater hver bølge på sjøen", skrev han oppgitt. Men han var tapper og ble godt likt av mannskapet. "Filosofen", ble han gjerne kalt, og til og med "Fluefangeren". Men kaptein FitzRoy var en hard negl og viste seg å være vanskelig å takle. Hans skiftende humør, konservative Tory-bakgrunn og bifall av slaveriet voldte vel størst

problemer. Som frenolog – en som ser sammenheng mellom hodeform og karakter - hadde han nesten avvist Darwin. Han mente at folk med bred neseform knapt tålte de strabaser en verdensomseiling kunne medføre. Men den unge mannen ble godtatt – en beslutning som FitzRoy med sin religiøsitet siden skulle angre bitterlig. Pussig å tenke på – hadde en av de tre som ble forespurt om naturforskerjobben før Darwin akseptert tilbudet, var det ikke blitt noen "Om artenes opprinnelse". 7)

Regnskogen

Inspirert av Humboldts reisebeskrivelser gledet Darwin seg enormt til å oppleve den tropiske regnskogen: "Stakkars alle dere biller i Sør-Amerika"! utbrøt han entusiastisk. Det må ellers slås fast at Darwin var en troende kristen på hele verdensomseilingen. Hvordan skal vi ellers tolke følgende utsagn i hans selvbiografi: "Om bord i Beagle var jeg helt ortodoks, og jeg husker at noen av offiserene – skjønt de selv var ortodokse – lo hjertelig av meg da jeg siterte bibelen som en ubestridelig autoritet i moralspørsmål." Ellers ser vi at teologistudentens notatbøker og brev inneholder en rekke bibelske uttrykk i sin beskrivelse av regnskogens overveldende frodighet, tydelig påvirket av William Paleys naturteologiske pensumbøker og bestefarens store dikt "The Temple of Nature". Vi ser ytringer som "Gloria in excelsis", "Hallelujah" og "Naturen er et tempel, et tempel fylt med Guds skaperverk". I

Andesfjellene kunne naturopplevelsene skildres "som å høre et kor syngende Händels Messias med fullt orkester." Sammen med skipskameraten Hamond anmodet Darwin en britisk prest i Buenos Aires om å gi dem nattverden før skipet satte av gårde mot det fryktede Tierra del Fuego. 8) Han deltok aktivt i gudstjenestene om bord, men det ble stort sett med planene om å få lese i sitt greske nye testamente. Samtidig kunne han undre seg over å finne fossiler av utdødde dyr og skriver: "Hvorfor døde dyr ut? Hvis alle arter var skapt perfekt, hvordan kunne det da ha seg at Gud tillot noen arter å forsvinne?"

Reiser på egen hånd

Det overrasker kanskje å høre at Darwin kun var om bord i 533 dager – 30% - altså drøye halvannet år av de knapt 5 årene turen varte. 9) Den øvrige tiden benyttet den sjøsyke-utsatte naturforskeren stort sett til strabasiose og ikke sjelden farefulle reiser langt inn i det søramerikanske kontinent, ofte på hesteryggen. Oppsiktsvekkende oppdagelser ble gjort på en rekke områder. Landsmannen Lyells nyskapende bøker om de vedvarende geologiske krefter betydde svært mye: "Jeg føler alltid at mine bøker kom halvveis ut av Lyells hjerne", skrev han siden. Store mengder preparert naturvitenskapelig materiale ble sendt hjem med tilfeldige britiske skip, hvor hans mentor Henslow tok seg av det på en så god måte at

Darwin, da han kom hjem, plutselig oppdaget at han var blitt en berømt vitenskapsmann. Darwins møte med de spennende Galapagos-øyene er verd et foredrag i seg selv. Men i notatboken undrer han seg siden over om en art kan forandre seg til en annen og stiller spørsmålet om to forskjellige skapere hadde vært på ferde. Kanskje er det derfor overraskende å høre at vi finner ikke ett eneste ord om Galapagos-finkene i "Om artenes opprinnelse", og vi finner heller ingenting om skilpaddene i krypdyrutgaven av det store verket "Zoology of the Beagle". 10) Sannsynligvis skyldes dette at den ellers oppmerksomme naturforsker på Galapagos i ettertid skjønte at han ikke hadde vært oppmerksom nok. 11)

På Tahiti og New Zealand får manskapet på "Beagle" så et spennende møte med britiske misjonærer. Og etter Sør-Afrika-besøket skriver FitzRoy og Darwin i 1836 et innlegg til "The

South African Christian Recorder”, hvor de beskriver misjonærenes arbeid på en svært fordelaktig måte. Fra Darwins dagbok siteres lange passasjer, og fra der hvor han forteller at kannibalisme og blodige menneskeofringer har tatt slutt, hentes følgende konklusjon: ”Når en sjømann lider skipbrudd, hvor sterkt vil han da ikke håpe at misjonærene allerede er ankommet til den stranden han driver i land!” Jeg har anskaffet en kopi på 18 sider fra Pretoria, og da jeg sendte denne formelt første Darwin-publikasjon til Misjonshøyskolen i Stavanger, ble de svært overrasket, for å si det mildt! 12)

Tvil

Vel ankommet England bruker Darwin mye tid til å systematisere og publisere sitt innsamlede materiale. Han gifter seg snart med sin kusine Emma Wedgwood, som er en troende kristen og som han skulle få 10 barn med. Men, skriver han, mellom oktober 1836 og 1839 ”ble jeg ledet til å tenke mye på religion.” Planene om en prestegjerning dør en naturlig død. Av hans notatbøker ser vi at sterke tvilstanker gjør seg gjeldende, og han blir også overbevist om at artene ikke er uforanderlige. Han er nok klar over konsekvensene, for til sin nye venn og senere gode støtte, botanikeren Hooker, skriver han: ”Det er som å tilstå et mord”. Og evolusjonen er altomfattende: ”Mennesket tror i sin arroganse at det er en slags halvgud. Det er mer sant og ydmykt, tror jeg, å se på det som skapt fra dyrene.” 13) ”Å, din materialist!” skriver han i 1838. Han leser Comtes positivistiske filosofi og kommer etter hvert til å forkaste tanken om at en personlig gud har åpenbart seg. Bibelen står ikke mer til troende enn de gamle hinduistiske skrifter.

Darwin vet at disse tankene volder hans kjære Emma stor sorg, men at hun kjemper sammen med ham. ”Jeg var meget uvillig til å oppgi min tro”, skriver han i sin selvbiografi, ”men meget langsomt kom tvilen smygende inn over meg, og til slutt hadde jeg helt mistet min tro.” Noen måneder før han døde, forteller han i et intervju med den kjente ateisten Aveling, Karl Marx`s svigersønn: ”Jeg oppgav ikke kristendommen før jeg var 40 år gammel”. 14) Dette var trolig i forbindelse med dødsfallet til hans tiårige hjertebarne Anne i 1851, en hendelse som voldt ham stor sorg. Noen år senere skrev han i sitt hovedverk om ”én omfattende lov som fører til fremgang blant alle organiske vesener, og det er denne: Formér dere, forandre dere, la de sterkeste leve og de svakeste dø!” Men det er så rart med det, når loven rammer en selv og ens nærmeste, kan det bli så ubeskrivelig tungt ...

Hovedverket

Inneholder så Darwins hovedverk ”Om artenes opprinnelse” noen religiøse tanker? Ja, faktisk, så formastelig det enn kan høres ut. For skal vi ta teksten alvorlig – og det skal vi vel – ser det slett ikke ut til at han ennå har fått Paleys ”Natural Theology” ut av hodet. Et studium av denne og så av Darwin gir forbausende mange paralleller, for eksempel i diskusjonen om hvordan øyet har oppstått. Og bokens sentrale uttrykk ”The Great Tree of Life” fra kapittel 4 gir som metafor sterke assosiasjoner til Skapelsesberetningen. Men skissen – vitenskapshistoriens mest kjente - av det samme treet er som kjent slett ikke særlig bibelsk. For Darwin går sterkt i rette med tidens gjengse oppfatning: Det at artene er skapt uavhengig av hverandre – at hver art er et resultat av en særskilt skaperakt og at de er skapt uforanderlige, hver for seg. Tvert imot hevder han at alt liv stammer fra en eller noen få former. Kanskje ”Om artenes forandring” hadde vært en mer dekkende tittel?

Men Darwin sier i sin selvbiografi at på den tiden han skrev sitt hovedverk var overbevisningen sterk om at han "fortjente å bli kalt en teist", siden ble den svakere. En *teist* er en som tror det er en personlig gud som har skapt verden.

I alle fall opptrer betegnelsen "The Creator" 7-9 ganger i de forskjellige utgavene: På nest siste side hevder han faktisk at Skaperen har inngytt sine lover i materien - ("the laws [are] impressed on matter by the Creator".) – Og vi blir ledet til å spørre: Stammer naturlovene fra en høyere intelligens? Styres evolusjonen av Skaperen selv? Bokens siste setning fungerer tydeligvis som en hovedkonklusjon. Her brukes det bibelske uttrykket om at livet er "innblåst". I andre utgave, som kom 6 uker senere, føyde han til "av Skaperen" ("breathed by the Creator"), og dette ble tross en rekke senere revisjoner beholdt i alle utgaver, til den endelige kom i 1876 (ikke 1872). 15)

Det kan også nevnes at boken begynner med to, i senere utgaver tre epigrafer fra kjente kristne filosofer. Den ene, Whewell, som hadde vært Darwins rådgiver i "grave subjects" under studietiden i Cambridge, takket imidlertid for sist ved å sørge for at Darwins verk ble nektet tatt inn i biblioteket på Trinity College. 16)

Brev

I sin korrespondanse, som omfatter hele 14.000 brev og som utvilsomt er en av verdens mest interessante samlinger, gir Darwin uttrykk for sitt *uoffisielle* syn på tilværelsens gåter. Her omtaler han ikke sjelden hovedverket og skriver for eksempel i mai 1860 til botaniker-vennen Gray i USA at han ikke hadde noen intensjon om å skrive ateistisk - ("I had no intention to write atheistically"). 17) Og til en annen venn, den kjente Huxley forteller han i jula 1859 at troen på en *skapt* urtype har han tatt med i boken fordi det "forekom meg nokså sannsynlig" – ("it seemed to me probable"). 18)

Ellers i brevlitteraturen finnes en rekke religiøse utsagn og svar på spørsmål som avslører en svært tvilrådig, frustrert og ambivalent holdning, og som utvilsomt kan brukes og misbrukes av så vel misjonerende kristne som ateister til støtte for nettopp deres syn. "En hund kunne like gjerne spekulere over Newtons sinn", skriver han en gang nokså oppgitt. 19) En annen gang uttaler han: "Jeg angriper ikke Moses, og jeg tror Moses kan ta vare på seg selv. Og jeg kan ikke huske at jeg noensinne har publisert et eneste ord direkte mot religionen eller prestene." 20)

I sitt annet hovedverk, "Menneskets avstamning" (1871), er det ingen naturteologi tilbake, nå oppfattes også moralen og religionen som et resultat av evolusjonen.

I selvbiografien er også hans religiøse betraktninger med, men en god del av dette ble for sterkt for enkelte familiemedlemmer og strøket da den ble utgitt etter hans død. En usensurert utgave kom først i 1958. I denne kaller Darwin seg for *agnostiker*, dvs. en som mener at gudserkjennelse er en umulighet, men som ikke nødvendigvis avviser eksistensen av en gud.

Omvendelse på dødsleiet?

Til påstanden om at Darwin ble omvendt på dødsleiet og derfor tilbakekalte sin evolusjonsteori knytter det seg stor interesse og mange spørsmål. Ser vi på situasjonen på hjemstedet, den lille landsbyen Downe, det siste halve året han levde, er bakgrunnen denne:

1. september 1881 ble Darwins eneste bror Erasmus begravet på stedets kirkegård, nær ved Darwins hjem. De to var svært nære venner, og siden Darwin utvilsomt også skjønte at snart var det hans tur, tok han dette tungt. I denne situasjonen får han tre uker senere besøk av to fremtredende ateister, tyskeren Büchner og tidligere nevnte Aveling, i forbindelse med fritenkernes internasjonale kongress i London. Fru Emma Darwin er engstelig for mannens vaklende tro og følgelig skeptisk. Når de to ankommer, har hun sørget for at både hun selv, presten og husvennen Innes og sønnen Francis er til stede. I samtalens løp beskriver Darwin seg selv som agnostiker. 21) Så langt er alt udiskutabelt.

Men en av de påfølgende dager skal Darwin ha fått et nytt besøk – denne gang av en stedlig kvinnelig predikant og senere kjent forfatter, lady Hope, eller Elizabeth Reid Cotton. Ifølge henne skal dette ha funnet sted i Darwins soverom i 2. etasje, hvor han er kledd i slåbrok med broderier og nettopp har våknet fra sin middagslur. Det er fra henne vi har beretningen om Darwins omvendelse, men som hans barn Henrietta og Francis siden kategorisk avviste som blank løgn. Hvordan nå allting er, besøket skjedde altså definitivt ikke på hans dødsleie, men minst et halvt år før, på et tidspunkt da barna ikke skal ha vært hjemme. Det kan bevises at de ikke var det lørdag 1. oktober. Hva Emma Darwin og husets tjenere mente om saken, vet dessverre ingen. Lady Hope publiserte først sin beretning i "Boston Watchman Examiner" 19. aug. 1915, altså hele 34 år etter at det skal ha skjedd - og holdt fast på den til sin død. Siden har den gått land og strand rundt.

Den fremragende britiske vitenskapshistorikeren James Moore har dukket dypt ned i denne historien. Etter 20 år med undersøkelser, som førte ham verden rundt, publiserte han boken "The Darwin Legend" i 1994. Han innrømmer at da han langt om lenge fikk seg til å lese Lady Hopes beretning, ble han helt forbauset. "Jeg så med en gang at deler av den kunne være autentisk." Nysgjerrigheten var vakt, og han fant ut at vekkelsespredikanten James Fegan rundt 1880 holdt møter i Downe for landsbybefolkningen og de tallrike sesongarbeiderne, som plukket humle til ølfabrikasjonen. Ironisk nok florerte drukkenskapen.

Møtevirksomheten hadde også det resultat at mange kom ut av sitt alkoholmisbruk. Dette begeistret Darwin, og da høsten kom, fikk predikanten låne et klasserom av ham til møtene sine. Dette hadde Darwin opprinnelig leid til leseværelse for arbeiderne. Parslow, familiens kjære gamle hovmester, ble omvendt, likeledes Mrs. Sales, husholdersken, og flere andre av Darwins tjenere. Tidspunktet for måltidene ble faktisk flyttet for at de kunne gå på møtene. 22) Samtidig ser det ut til at Lady Hope fungerte i området i Fegans sted mens han hadde et tre måneders sykdomsfravær høsten 1881.

Teorien er da at Darwins kone overtalte ham til å møte Lady Hope som en slags kompensasjon for at hun gikk med på ateistbesøket. En annen teori er at den nå troende Parslow forordnet det hele og var tilstede. Hope sier hun ble budsendt av en tjener. Interessant er det at Fegan anser Lady Hope som upålitelig og kategorisk avviser hennes oppsiktsvekkende påstander i to lange brev datert mai 1925. 23)

Så konklusjonen må bli: Darwin døde som det han var, agnostiker, og det de nærmeste hørte som hans siste ord, var: "I am not the least afraid to die."

NOTER:

- 1) Brev til botanikeren Hooker, 13.07.1856 - "Correspondence", Volume 6, s. 178
- 2) Phipps 2002, s. 3; jfr. LLD, III, s. 179
- 3) "Correspondence, Volume 1, s. 36
- 4) Darwin: "Autobiography", s. 57

- 5) Browne 1995, s. 97
- 6) Darwin: "Narrative" 1977, s. 12
- 7) Browne (ed.) 1989: Darwin: "Voyage", s. 5. De tre første var J. S. Henslow, L. Jenyns og H. Chester.
- 8) Browne 1995, s. 326; jfr. Darwin Manuscript Collection, Univ. Library, Cambridge, 112, 54)
- 9) Browne (ed.) 1989: Darwin: "Voyage", s. 16
- 10) "Concordance", s. 271; Darwin, Charles (ed.): "The Zoology of the voyage of HMS Beagle under the Command of Captain FitzRoy. Part 5. Reptiles. By Thomas Bell, London 1838-43
- 11) Sulloway 1982
- 12) Keynes 1988, s. 377. Det kan diskuteres om Darwins første publikasjoner heller er artiklene fra The Plinian Society (Browne I, s. 82) eller en bille han fant (ibid. s. 99)
- 13) Darwin: "Notebooks", s. 300
- 14) Aveling 1883
- 15) Freeman 1977, s. 80f.: "The printing of 1876 is the final text as Darwin left it".
- 16) Phipps 2002, s. 62
- 17) F. Darwin (ed.): LLD, II, s. 311f.
- 18) Ibid. s. 251
- 19) Brev til botanikeren Asa Gray i USA, 22. mai 1860; "Correspondence", Volume 8, s. 224.
- 20) F. Darwin (ed.): LLD, II, s. 288f.
- 21) Aveling 1883; bekrefte og kommenteres av sønnen F. Darwin 1887 (ed.): LLD, I, s. 317
- 22) Moore 1994, s. 162
- 23) Ibid., s. 154ff.

LITTERATUR:

- Aveling, Edvard: "The Religious Views of Charles Darwin", London 1883, Freethought Publishing
- Barrett, Paul H. et al (ed.): "A Concordance to Darwin`s Origin of Species", Ithaca and London 1981
- Ibid.: "Charles Darwin`s Notebooks 1836-1844", Cornell University Press, 1987
- Browne, Janet: "Voyaging. Volume I of a Biography", New York 1995
- Ibid.: "The Power of Place. Volume II of a Biography", New York 2002
- Ibid. and Neve, Michael (ed.): Charles Darwin. Voyage of the Beagle", London 1989
- Burkhardt, F./Smith. S. (ed.): "The Correspondence of Charles Darwin", Volume I-VIII, Cambridge 1985-
- Darwin, Charles: "The Autobiography of Charles Darwin 1809-82", New York/London 1958
- Darwin, Charles: "A Narrative of the Voyage of HMS Beagle", London 1977
- Darwin, Francis (ed.): Life and Letters of Charles Darwin" I-III, London 1887 (LLD)
- Freeman, R. B.: "The Works of Charles Darwin. An Annotated Bibliographical Handlist", Kent 1977
- Keynes, R. D. (ed.): "Charles Darwin`s Beagle Diary", Cambridge 1988
- Moore, James: "The Darwin Legend", Michigan 1994; jfr. motsatt hovedkonklusjon i omvendelsesspørsmålet i Croft, L. R.: "The Life and Death of Charles Darwin", Elmwood 1989
- Phipps, William E.: "Darwin`s Religious Odyssey", Pennsylvania 2002
- Sulloway, Frank: "Darwin and his finches: the evolution of a legend", Journal of the History of Biology" 15, 1-53, 1982a og
- Ibid.: "Darwin`s conversion: the Beagle voyage and its aftermath", ibid. 15, 325-96, 1982b